

De welvaart en trots van naties

DE BEZIGE BIJ ANTWERPEN

DE WELVAART & TROTS VAN NATIES

Een geschiedenis van
het economisch nationalisme

Olivier Boehme

*Kondigen globalisering
en convergentie het einde van het
nationale streven aan?
Is het idee zelf van internationale
economische competitiviteit
betekenisloos geworden?*

David S. Landes,
*The Wealth and Poverty
of Nations*

INHOUD

7 Inleiding

27 HOOFDSTUK 1

Nationalisme en economie: de kip en het ei

69 HOOFDSTUK 2

De idee

107 HOOFDSTUK 3

Anti-economie

139 HOOFDSTUK 4

De gemengde economie: kansen en risico's

161 HOOFDSTUK 5

Economisch nationalisme in het hart van Europa

197 Tot slot

211 Verwijzingen naar bronnen en literatuur

Inleiding

Onder een huizenhoge eredouche van de brandweer landt op 7 november 2001 een vliegtuig van België's nationale luchtvaartmaatschappij Sabena nv voor de laatste keer in Zaventem. Het in 1923 opgerichte Société Anonyme Belge d'Exploitation de la Navigation Aérienne, in goed Frans zoals dat in toenmalig België gebruikelijk was, is failliet verklaard. Naderhand zal blijken dat de medevennoten van het Zwitserse Swissair daar de hand in hebben gehad. Onder de ogen van de Belgische aandeelhouders, inbegrepen de vertegenwoordigers van de Belgische regering in de raad van bestuur, zijn ze erin geslaagd het kapitaal van het al langer kwakkelende Sabena door te sluizen naar vooral voor de Zwitserse zijde interessante investeringen. De genadeslag komt als de luchtvaartsector door een diep dal moet na de aanslag op het World Trade Center in New York en het Pentagon in Washington op 11 september 2001, een monsterlijk *statement* van zelfverklaarde voorvechters van de islamidentiteit tegenover het 'imperialisme' van het kapitalistische Westen en zijn symbolen. Als op 7 november het bankroet van Sabena wordt uitgesproken, stelt de ene Belg met spijt vast dat het land weer een nationaal bedrijf minder telt, terwijl voor een andere de nationale drieluur niet zo nodig hoeft, nog het minst op een verziekt bedrijf. Zelfs de liberale premier Guy Verhofstadt en de zijnen lijken niet echt in zak en as te zitten over het verlies van dit stuk uit het nationale economische erfgoed. Ideologisch valt dat nog te begrijpen ook, want zolang je van Brussel naar zowat elke andere kant van de wereld raakt en vandaar naar Brussel, maakt het voor een marktdenker niet zoveel uit dat er niet gevlogen wordt met een toestel 'uit eigen land'. Tegenover zo'n benadering

staat de bittere geschiedenis van de Renaultfabriek in Vilvoorde, die in 1997 de deuren heeft moeten sluiten omdat de Franse directie bij haar herschikking liever vestigingen in Frankrijk spaarde dan de overigens goed draaiende in Vlaams-Brabant. Misschien is de controle over grote bedrijven toch een 'nationaler' gekleurde kwestie dan menig liberaal ideoloog geweten wil hebben. Een enkele waarnemer ten slotte herinnert er nog aan dat Sabena wellicht beter af was geweest door met het Nederlandse KLM te fuseren tot één groot luchtvaartbedrijf voor de Lage Landen. Maar was dat plan niet afgeblazen onder druk van de Franstalige politici en het hof, die dat project iets te Nederlands(talig) vonden? Na het opdoeken van Sabena komt door de goede zorgen van burggraaf Etienne Davignon, de vicevoorzitter van de Société Générale, en graaf Maurice Lippens, de voorzitter van de financiële groep Fortis, in 2002 een nieuwe Belgische vennootschap in de plaats, SN Brussels Airlines, dat later met Virgin Airlines overgaat in Brussels Airlines. De poging van Freddy Van Gaeve om een Vlaamse maatschappij te lanceren is volgens de versie van deze Vlaamsgezinde zakenman, die naderhand parlamentslid wordt voor het Vlaams Belang, vakkundig gesaboteerd door het Belgische establishment dat voor die lastige concurrent geen plaats zag.

Alleen al deze vluchtige schets van dit dossier laat er geen twijfel over bestaan dat het bol staat van economische feiten die meer dan 'zakelijk' zijn, die gekleurd worden door nationale en zelfs nationalistische benaderingen en gevoelens. Behalve het verlies van nog maar eens een Belgisch bedrijf, een zoveelste bewijs van het gebrek aan een samenhangende economische strategie voor België, en een zesduizendtal werknemers die een nieuwe baan moeten zoeken, lijkt er nochtans niets fundamenteels aan de hand. Verhofsstadt kan rustig doorgaan met de opbouw van zijn 'modelstaat België'.

Dat deze episode meer betekent, komt pas enkele jaren later aan de oppervlakte. Niet alleen zal de overname van het Belgische energiebedrijf Electrabel door de Franse holding Suez in 2005 tot grote discussies over de gas- en elektriciteitsprijzen en de energiebevoorrading van het land leiden. Hoe cruciaal die kwestie ook is voor gezinnen en bedrijven en hoe sterk ze ook de kern van de hele economische machine kan aantasten, toch kondigen zich dan nog fundamentele wendingen aan.

2007-2008. Het is een van die merkwaardige plots van de geschiedenis dat een politiek conflict in een kleine staat van Noordwest-Europa en een financiële wereldcrisis niet alleen omstreeks dezelfde tijd uitbreken, maar ondanks een ogenschijnlijk gebrek aan enig onderling verband fenomenen zijn van eenzelfde historische overgangsperiode.

Op 10 juni 2007 winnen de Vlaamse christendemocraten glansrijk de Belgische parlementsverkiezingen. Ze zijn naar het electorale slagveld getrokken in kartel met de Nieuw-Vlaamse Alliantie (N-VA), de herboren Vlaams-nationalistische beweging die zowel voor het extreemrechtse Vlaams Belang als voor de traditionele Belgische 'systeempartijen' een alternatief wil bieden. Deze nieuwe formatie deelt in de zegeroes en weet de daaropvolgende onderhandelingen te domineren met een radicaal Vlaams programma, dat aanstuurt op een versterking van de regio's en de afbouw van wat nog overblijft van de Belgische federatie. Die gesprekken tussen de Vlaamse en Waalse potentiële coalitiepartners leiden tot niets, behalve een wijdverbreide twijfel of de staat op het kruispunt van Europa, met het politieke centrum daarvan midden op zijn grondgebied, nog levensvatbaar is. Aan waarnemers op dat continent en zelfs daarbuiten gaat die existentiële crisis niet onopgemerkt voorbij. Een tweede

resultaat van de mislukte regeringsformatiegesprekken is de breuk tussen de christendemocratische en Vlaams-nationale kartelpartners. Die scheiding wordt voltrokken op de tweesprong tussen een hervormd federalisme met meer bevoegdheden voor de regio's, maar nog steeds hechte financiële solidariteit, en het opbreken van een immer knellende relatie tussen twee volkeren die naast een minimum aan gemeenschappelijke aangelegenheden het best vooral hun eigen zaken beredderen. En die 'zaken' moeten ook begrepen worden in de economische betekenis van dat woord, want het gaat volgens de Vlaamsgezinden van de meer radicale lijn om twee economieën, twee 'volkshuishoudens', die niet meer als één geheel te beheren vallen. De N-VA trekt alleen naar de verkiezingen voor het Vlaams Parlement op 7 juni 2009, die het glansrijk wint. De juichende massa die partijleider Bart De Wever als een triomfator onthaalt, gaat schuil onder een zee van geel-zwarte vaandels. Ook bij de zuidelijke landgenoten die deze beelden zien, worden ze op het netvlies gebrand.

Niet eens een jaar na de omineuze verkiezingen van 2007 breekt een crisis uit van nog iets forser formaat en betekenis. De Amerikaanse bank Lehman Brothers vraagt op 15 september 2008 uitstel tot betaling aan, een feitelijke aankondiging van het faillissement. De ondergang van deze wereldspeler vormt de opmaat voor een reeks faillissementen van andere financiële instellingen tot ver over de grenzen van de Verenigde Staten heen. De implosie van het financiële systeem waarvan al die grossiers in geld dragende pijlers zijn, brengt regeringen in moeilijkheden die niet alleen zelf kredieten hebben lopen, maar ook nog eens zwaar in de buidel moeten tasten om financiële instellingen overeind te houden waarvan het bankroet zowat hun hele bevolking in de problemen zal brengen. Het territoriaal kleine, maar financieel tamelijk

kranige België ondervindt wat dat betekent. Nadat Maurice Lippens met zijn Fortis-groep aanvankelijk goed op weg is de Nederlandse bank ABN Amro over te nemen, een onderneming die iets heeft van een Belgisch-Nederlandse derby, brengt de kredietcrisis zijn eigen instelling aan de rand van de afgrond. De reddingsactie van de Nederlandse, Belgische en Luxemburgse regeringen resulteert in de opdeling van het Fortis-imperium en de verkoop van de Belgische bankdivisie daarvan aan het Franse BNP Paribas. Wat de grootste bank van de Nederlanden en een van de grootste in Europa moest worden, is uitverkocht aan investeerders van over de landsgrenzen. In Vlaamsgezinde kringen wordt de overname vanuit Parijs beschouwd als het werk van een zoveelste Belgisch-Franse combine. Het brengt hoe dan ook opnieuw de vraag op tafel of een land wel of niet behoefte heeft aan 'eigen' bedrijven.

De zwakste schakels in de eurozone, Griekenland, Italië en Spanje, roepen een nog zwaardere existentiële twijfel op: is die monetaire unie nog wel levenskrachtig en had ze er zelfs sowieso moeten komen? Vooralsnog overleeft ze en wel door massale hulp uit de beter boerende lidstaten, met Duitsland voorop. Of die inspanningen zullen volstaan, is een even pregnante vraag als die naar de bereidheid van de inwoners uit al die verschillende landen om in naam van de Europese eenheid zoveel solidariteit te blijven opbrengen. Ze worden daartoe overladen met bezweringen over het belang van het voortbestaan van de Europese Unie en haar munt voor hun eigen welvaart. De optie om terug te plooiën op de eigen nationale soevereiniteit, gepaard met selectieve vormen van samenwerking met andere Europese landen, ligt niettemin weer op tafel. Partijen over het hele continent spelen haar onverbloemd uit in de strijd om de nationale macht. Ondertussen kan menige Brit en Deen een

monkellachje over die eurozone, waar zij dan toch maar mooi uit gebleven zijn, niet onderdrukken.

De Belgische crisis wordt ondertussen ook na de ‘nieuwe deal’ bij de vorming van Elio di Rupo’s regering in 2011 niet fundamenteel opgelost. Het akkoord bestaat er wel in dat de regio’s nieuwe bevoegdheden krijgen, met of zonder het daarbij horende geld, en dat het kiesarrondissement Brussel-Halle-Vilvoorde gesplitst wordt (maar daarvoor is een grote nieuwe dotatie aan Brussel toegekend zonder een echt concreet plan voor een beter beheer van dat gewest), dat de inwoners van de faciliteitengemeenten rond Brussel het recht behouden op lijsten daarvan te stemmen en dat er in het verzelfstandigde Vlaamse gerechtelijke arrondissement Halle-Vilvoorde Franstalige hulprechters bij komen. Wat de centrumpartijen presenteren als een volwaardig nieuw *compromis des Belges* is voor de Vlaams-nationalisten en de ultra’s aan francofone zijde niet meer dan een wapenstilstand in een algaauw heropflakkerende communautaire oorlog. De chronische Belgische crisis, de wereldwijde financiële crisis en de gevolgen daarvan voor met name de Europese Unie, het wijst allemaal op de kwetsbaarheid van wat gelabeld kan worden als het ‘neoliberale systeem’. Deze gebeurtenissen en de tendensen waarvan ze symptomen zijn, kunnen daarvoor een grotere bedreiging vormen dan de beweging van antiglobalisten, die in 1999 op verschillende plekken in de wereld voor het eerst echt in beeld komt maar niet over een lange adem blijkt te beschikken. De dominante economische orde staat een decennium later oog in oog met gewichtiger uitdagingen.

Begin jaren 1980 hebben de critici van wat doorgaans het ‘keynesiaanse model’ heet – een model waarbij de overheden op de markt van geld, goederen en diensten sterk interveniëren – gehoor gekregen bij de Amerikaanse, Britse en

tal van andere politieke leiders met impact. Sindsdien gaat het door voor achterlijk beleid om aan de vrije loop van financiën en handel nog noemenswaardige beperkingen op te leggen. Vooral de internationale verhoudingen staan sindsdien weer in het teken van een nieuw liberalisme. Weliswaar plaatsen de staten van West-Europa, en ook wel andere in de wereld, daar, wat hun binnenlands beleid aangaat, nog sociale voorzieningen en herverdelingsmechanismen tegenover en bestaat daar nog enig overleg tussen overheid, werkgevers, werknemers en andere belangengroepen. Strikt in evenwicht gehouden overheidsbudgetten en -uitgaven vind je zelfs haast nergens, evenmin als strak aangehouden muntkoersen, en laat dat net twee centrale geloofspunten van de neoliberale leer zijn. Waar er geen sociale zekerheid voorhanden is, vormen de belastingen en andere staatsinkomsten wel de inzet van een discussie over *juste retour* en 'transfers' van het ene bevolkingsdeel naar het andere. Deficits en inflatie als gevolg daarvan en van een niet in toom gehouden economische groei, in het voordeel van de ene of de andere groep of van allemaal een beetje, zijn ook schering en inslag in landen als de Verenigde Staten waar de 'minimale staat' als een politiek credo beleden wordt. Zelfs tegen het liberale dogma van de vrijhandel wordt gezondigd met al meer of minder verkapte vormen van protectionisme. Maar dat alles zorgt er niet voor dat het neoliberalisme er verder niet toe doet, integendeel. De dominantie van een doctrine valt niet af te meten aan het gebrek aan contestatie daarvan of de concurrentie van alternatieven, maar wel aan het feit dat ze het centrum vormt van een even levendig als langdurig debat, dat ze sowieso discussie uitlokt. Van een fundamentele weerlegging van het marxisme kijkt niemand nog op, terwijl ondanks alle theoretische kritiek en alle compromissen in de praktijk de neoliberale leer

wel de norm blijft. Deficits, geldontwaardingen en handelstarieven verdwijnen niet, maar bezorgen wel een slecht geweten, laat staan dat ze openlijk verdedigd worden, en dat is wat telt.

Dat neoliberale wereldbeeld gaat uit van een mondiaal continuüm, één ongedifferentieerde ruimte waar individuen leven die, welke hoogstpersoonlijke opvattingen en verlangens ze ook koesteren, in wezen door een en dezelfde drang naar materieel voordeel gedreven worden. Al die individuele wensen en streefdoelen vallen samen te vatten in telkens dezelfde formule van vraag en aanbod. Zoek je toevallig iets waar niemand anders naar vraagt maar wat wel voorradig of zelfs bij hopen te krijgen is, dan heb je geluk en bevredig je die behoefte voor een prikje. Had je je oog laten vallen op iets wat zowat iedereen graag wil hebben of wat nauwelijks beschikbaar is, dan zul je daar aardig wat meer voor mogen ophoesten. Dat is de essentie van een natuurlijk nog veel complexere realiteit. In dit model is het beter om te spreken over de 'prijs' van iets dan over de 'waarde', want dat ruikt al gauw naar 'waardeoordeel' en dat woord wil de liberaal liefst vermijden. In een wereld van eindeloos diverse mensen met particuliere inzichten en doelstellingen wordt een gesprek over 'waarden' niet alleen overloos, maar het bergt zelfs het gevaar in zich van onenigheid, hevige discussie en geweld. De manier om het 'mondiale continuüm' iets van realiteit te geven is de reductie van de menselijke interactie tot een uitwisseling van prijzen, de prijs van mijn geld tegen die van jouw product of dienst. En elke prijs, of het nu gaat om die van munt of koopwaar, is een kwestie van schaarste, de voorradigheid daarvan in verhouding tot de hoeveelheid die anderen ervan willen kopen. De subjectieve voorkeur van elk individu is in deze logica maar toelaatbaar in de mate waarin die vertaalbaar is in het

alles en allen overstijgende systeem van prijsvorming. Over aard en inhoud van die persoonlijke keuzes gaat het hier niet, de inhoud van de individualiteiten doet er niet toe en mag er niet toe doen, wil het systeem dat hun onderlinge ruil mogelijk maakt overleven. Het populaire gezegde dat alles maar waard is wat de gek ervoor geeft, vat de kern van de universele marktgeest prima samen.

Die neoliberale homogene ruimte van perfect op elkaar afstembare producenten en consumenten, die des te meer individu kunnen zijn naarmate ze hun individualiteit verpakken in de allerwegen geldige prijsformule, staat nu op het punt weer net iets minder homogeen te worden. De Belgische casus toont aan dat grote groepen mensen economie en financiën lang niet altijd beschouwen als iets wat zich afspeelt tussen individuele producenten, handelaars en consumenten. Tussen de polen van dat verkeer staan kennelijk culturele gemeenschappen, volkeren, naties. Die beschikken over een collectieve individualiteit die niet verpakt of verhuld wordt, maar die de relatie met andere formaties die prat gaan op een identiteit mee bepaalt. Om die collectieve individualiteit, die onvergelykbare identiteit is het hem hier net wél te doen. Iets soortgelijks geldt voor de in grote moeilijkheden verkerende Europese Unie. Economie en nationaal besef, of om het iets minder rationalistisch uit te drukken: nationaal sentiment, lijken opnieuw een verbinding aan te gaan, niet helemaal toevallig op een ogenblik waarop de neoliberale economisering van de wereld wordt gestremd en zo ook haar poging tot depolitisering en denationalisering.

Van een uitschakeling van het (neo)liberalisme zonder meer is daarbij echter nog geen sprake. Een terugval in productie en consumptie betekent nu evenmin als anders het einde van de internationale handel en in tegenstelling tot de zware recessie van de jaren 1930 vallen er geen kennelijke

tekenen van protectionisme te bespeuren. Ondanks schuchtere pogingen hier en daar om vooral de wereld van de financiën opnieuw onder wat meer toezicht te plaatsen, vindt er geen restauratie plaats van het ideaal van een dirigerende staat. In dat opzicht leidt de relatie tussen economie en natie vooralsnog niet tot economisch nationalisme. Ook vallen lang niet alle nationalisten het neoliberale credo zonder meer af.

En toch is een boek over dat economisch nationalisme aan de orde van de dag. Lang voordat ideeën omgezet worden in politieke praktijken of leiden tot feiten met verstrekkende gevolgen wordt de weg daarheen voorbereid door verschuivingen in het politieke debat. Dat debat wordt ook elders dan in het hart van Europa diepgaand gekleurd door een herwaardering van het nationale, niet in de laatste plaats waar het over economische vragen gaat. Toen ik in 2004 begon aan wat in 2008 mijn boek *Greep naar de markt* over de sociaal-economische agenda van de Vlaamse Beweging zou worden, vermoedde ik nog niet welke dimensies de heropleving van het communautaire debat in België ging aannemen. Dat boek vertelt hoe in de Vlaamse Beweging, die in de negentiende eeuw ontstond uit de onvrede van Vlaamse intellectuelen met de achterstelling van het Nederlands in België, nog aan het einde van die eeuw figuren opstonden die de Vlaamse kwestie ook als een sociaal en economisch probleem bekeken. Enkele decennia later was er sprake van een uitgewerkte Vlaamse ideologie op die domeinen, of liever: ideologieën, want de Vlaamsgezinden bleken in hun levensbeschouwing even verdeeld te zijn als België zelf. Het was opzienbarend vast te stellen wat daarvoor nog niet zo grondig in kaart was gebracht: er bestond lang voor de verschillende rondes van de staatshervorming vanaf 1970 en de politieke programma's die daartoe telkens weer aanleiding

gaven een visie op wat een specifiek Vlaamse economie heette te zijn, zoals die er trouwens ook was voor Wallonië. Zelfs het 'transferdebat', de discussie over geld dat buiten proportie van de ene regio naar de andere vloeit, werd al in de jaren 1930 gevoerd, ook al viel de term 'transfer' daarbij nog niet. Toen ik werkte aan mijn boek over de revolutie van rechts in Vlaanderen tussen de twee wereldoorlogen, dat heel wat vruchtbare voorkennis opleverde voor *Greep naar de markt*, was het me al opgevallen dat de 'strijd der nationaliteiten' in België over meer ging dan de botsing van talen en culturen. De grote en ook minder grote roergangers achter de Vlaamse Beweging én het 'wallingantisme' hadden een veel breder maatschappelijk project voor ogen, hun kijk op de toekomst van hun volk was verweven met die op het soort samenleving waar dat volk volgens hen het best in kon gedijen. Het denken over nationale kwesties is telkens ingebed in een veel ruimere ideologische context. Dat kan het verleden alvast leren over diegenen die vandaag beweren voor 'de' Vlamingen of 'de' Walen of welke andere nationaal omschreven groep ook te spreken. Dat het spreken over en het toepassen van het economische beleid na de Tweede Wereldoorlog diepgaand beïnvloed is door die ontwikkelingen van de daaraan voorafgaande halve eeuw, leerde me niet minder mijn onderzoek naar de vervlechting van politiek en financiën voor een boek over de Nationale Bank van België. Al die inzichten gaven me als historicus alvast te denken voor mijn eigen tijd en leefwereld aan het begin van de eenentwintigste eeuw.

Van de jaren 1990 tot het begin van de eenentwintigste eeuw leek het fenomeen van de in Vlaanderen nog altijd sterk aanwezige extreemrechtse nationalistes het meest acuut. Met de verhouding tussen Vlamingen en Walen daarentegen scheen het echter nog wel mee te vallen. De koppeling tus-

sen de transfer van Noord naar Zuid maakte weliswaar al jaar en dag deel uit van een breed gedragen politiek discours en echt verdwijnen deed dat niet. Ook had de coalitie van liberalen en socialisten onder leiding van Guy Verhofstadt een aantal extra bevoegdheden naar de regio's toegeschoven. Maar was dat niet vooral gebeurd om enkele voor de regeringsmeerderheid broodnodige en al bij al lauw nationalistische overblijvers van de ter ziele gegane Volksunie te paaien en een oude schuld van de Vlaamse liberalen tegenover overgelopen Vlaamsgezinde partijleden te vereffenen? En liet de toenmalige premier, die zich na wat geflirt met zelfs radicale Vlaams-nationalisten in de jaren 1990 uiteindelijk presenteerde als een antinationalist, niet graag uitschijnen dat de tijd rijp was voor een duurzame pacificatie tussen Vlamingen en Walen? Het bleef in elk geval niet bij dit hervormingsgerommel in de marge. De Vlaamse christendemocraten laadden, in een hardnekkige poging om uit de oppositiebanken in het parlement weg te komen, hun programma op met een flinke Vlaamse boodschap. Ze koppelden hun partij aan de meer conservatieve vleugel van de voormalige Volksunie, allicht zonder te vermoeden hoe de voorman van die overblijvers, Bart De Wever, zich zou ontpoppen tot een van de meest welbespraakte en gewiekste politici van de naoorlogse generaties. Diens politieke talent bleek te schuilen in zijn vermogen om een kwestie, de Vlaams-Waalse tegenstelling en de betekenis daarvan voor het hele maatschappelijke en sociaal-economische weefsel van beide regio's, als een thema van eerste orde aan de man en vrouw te brengen die daarvan aanvankelijk niet het minste benul hadden. Er is een specifieke mate van politieke klasse voor nodig om niet achter de onderwerpen aan te lopen waarvan de politicus denkt dat ze bij 'de mensen' leven, maar de kiezers aan te praten wat bij hen zou moeten

leven, waarover 'het echt gaat'. Wat de beursgoeroe George Soros omschreef als reflexiviteit op de beurs, waarbij niet alleen de koersgang de beleggers beïnvloedt, maar hun acties ook de koersgang, gaat evengoed op voor de politiek. Electoraat en politici staan tegenover elkaar als reflecterende spiegels en de vertogen van die laatsten bepalen niet noodzakelijk minder de opvattingen van de eersten dan al of niet vermeende opinies onder de bevolking de partijprogramma's. Het retorische talent en het politieke inzicht van De Wever was daarom een noodzakelijke, zij het geen voldoende voorwaarde voor het onvoorziene en ongeziene succes dat hij behaalde in de jaren die volgden. Voor de bijzonder vruchtbare 'weerspiegeling' tussen hem en zijn publiek was een grondstroom onontbeerlijk, een bevolking die op zijn minst vatbaar was voor zijn argumenten. Een sinds de negentiende eeuw aanwezig Vlaams bewustzijn, institutioneel verankerd en versterkt in de loop van de verschillende fases van de Belgische staatshervorming, bleek daarvoor alvast een solide basis. Het Vlaams Belang slaagde er niet in om na zijn grote verkiezingsoverwinningen uit de jaren 1990 door te breken als agendabepalende Vlaams-nationalistische partij. Met het *cordon sanitaire* bleek ook het *containment* van de hele Vlaamse Beweging behoorlijk sterk. De Wever heeft die patstelling doorbroken en een tijdlang geneutraliseerde Vlaamse rechtse stemmen opnieuw voor het volle pond laten renderen.

Dat elders in Europa het nationalisme aan een terugkeer op de politieke voorgrond begonnen was, viel in die jaren voor de uitbraak van de Belgische bestaanscrisis toch niet minder te voorzien dan in een land waar het Vlaams-nationalisme al die tijd in de marge opgesloten bleef. Niet alleen moest Frankrijk blijven leven met het fenomeen Le Pen en de invloed van diens gedachtegoed op centrumrechts. In

Nederland had Pim Fortuyn omstreeks de eeuwwisseling de decennialang toonaangevende 'politieke correctheid' aan diggelen geslagen met radicale kritiek op de multiculturele samenleving en een eerherstel voor de Nederlandse 'eigenheid' en autonomie. Het zag ernaar uit dat hij de regering van het land daadwerkelijk ging overnemen. Na de moord op Fortuyn in 2002 was ook zijn politieke beweging weliswaar geen lang leven beschoren, maar de geest was uit de fles en Geert Wilders creëerde met zijn Partij voor de Vrijheid weer ruimte voor onverholen nationalisme in het Nederlandse politieke spectrum.

Ondertussen heeft ook de politieke evolutie in de gefaalde Belgische 'modelstaat' geleerd dat nationalisme zonder meer leeft. Uit de financiële en economische perikelen sinds 2008 lijkt het alleen maar extra zuurstof te halen. Het wankelen van de neoliberale orde geeft niet echt een nieuwe adem aan links en biedt duidelijk evengoed kansen aan economisch nationalist. Een land in een diep dal zoals Griekenland geeft daarvan een voorbeeld, dat zelfs pijnlijke herinneringen oproept aan de Grote Depressie van de jaren 1930. Ook zonder nationalist zal er echter opnieuw gedacht moeten worden over politiek en economie in een context waarin de in diverse opzichten grenzeloze economie én transnationale verbanden zoals de Europese Unie minder vertrouwen dan voorheen inboezemen. Vlamingen maken al langer bezwaren tegen de grote bedragen die ze via hun belastingen en bijdragen aan de sociale zekerheid naar het economisch nog altijd achterophinkende Wallonië zien wegvloeien. Dat ongenoegen zou nog maar een voorproefje kunnen zijn van het protest dat de burgers van het ene land zullen laten horen tegen nog meer steun, via hun nationale bijdragen aan de Europese Unie, voor een andere lidstaat. Zoals vooral die Vlamingen die zich niet identificeren met

België, laat staan Wallonië, mopperen over de ‘transfers’ aan wat in hun ogen een ander volk is, zo zal de Europese transnationale samenwerking het knap lastig krijgen als de inwoners van Europa zich in de eerste plaats als burgers van hun natiestaat of regio (blijven) beschouwen. Net zoals België op kleine schaal, wordt de Europese Unie in de ogen van menig burger dan een verdeelmachine op grote schaal, een sluis tussen naties waarvan de leden nog slechts verbonden worden door met zure gevoelens doorgesluisde welvaart.

Blijkbaar zijn mensen er slechts toe geneigd duurzame financiële engagementen met anderen aan te gaan binnen een politiek verband dat zij als zinvol beschouwen. De vraag hoe zinvol zo’n verband is, wordt vaak beantwoord in nationale termen. Dat is des te meer het geval als het antwoord op de crisis van het neoliberalisme niet zal bestaan in de afschaffing ervan, maar in zijn aanpassing en op die manier zelfs versterking door middel van krachtiger instellingen. In dit boek krijgt de benadering van economie als iets institutioneels veel aandacht. Instellingen bevinden zich echter ‘ergens’, een territorium waar ze hun autoriteit kunnen laten gelden. Dat ‘ergens’ is een op een bepaald territorium, met zijn concrete ruimtelijke kenmerken, politiek georganiseerd geheel, dat zinvol is in de ogen van de mensen die daarin leven: een natie. Die kan voor nog iets zorgen waarover het hier zal gaan: naast, of zelfs in de plaats van, financiële winst, kan ze ook mentale winst bieden. Nationale trots blijkt steeds weer enig soelaas te kunnen bieden voor economische onzekerheid en verlies. Zelfs enkele symbolische daden volstaan om het leed te verzachten. Op die manier draagt de gestreelde ijdelheid van naties zelfs bij tot de verzoening met het hele mondiale neoliberale systeem. Economisch nationalisme vormt alleen daarom al niet zonder meer een tegenstelling met de vrije markt.

Maar of het Europese project daar beter van wordt blijft een open vraag. Een gevoel van Europese samenhang zal nog minder slaagkansen krijgen als de regeringen van al die lidstaten het beheer over hun nationale economie niet meer laten opgaan in een consistent geheel, in een Europese natie. De oplossing die de keuze biedt om dat wel te doen, brengt echter evengoed risico's mee. Het is immers lang niet zeker dat de burgers van de huidige lidstaten zullen accepteren dat nog meer bevoegdheden Europees worden, bij al het onbehagen dat reeds leeft over die ondoorzichtige besluitvorming in dat verre Brussel over zaken die toch iedereen aangaan. Een poging tot het aanhalen van de banden tussen naties kan zo uitlopen op nog grotere vervreemding tussen degenen die 'wij' en 'zij' blijven. Een kransje van gewantrouwde en misprezen euroambtenaren en -parlementsleden blijft dan over als enig fundament van de Europese gedachte. Dat biedt evenmin als transferdebatten een solide basis voor de toekomst.

De essentie van zowel de verhouding tussen politiek en economie als, meer specifiek, het economische nationalisme, zoals beide fenomenen zich tenminste tot nog toe hebben getoond, is te vinden in vooral de voorbije drie eeuwen. Gedurende de evolutie die zich in die periode voltrokken heeft in de verhouding tussen economie en politiek en aan de hand van markante voorbeelden van binnen en ook buiten Europa, wil ik proberen een omschrijving van die fenomenen te leveren.

Laat ik hier alvast de wezenlijke trekken weergeven van de meest uitgesproken versmelting van nationaal en economisch redeneren en handelen. Economisch nationalisme is nationalisme met economische middelen. Dat is de enige definitie van het fenomeen waarmee we zijn essentie kunnen

vatten. Economische nationalisten zijn geen economen of leden van de samenleving die er in eerste instantie een economische agenda op na houden. Economen willen het kernvraagstuk van de economie oplossen: hoe voldoen aan een onuitputtelijke vraag naar goederen en diensten met een eindige hoeveelheid materiaal en menselijke inspanning? Die vraag staat niet los van sociale kwesties, zoals de verdeling van het werk en van de productie die daaruit voortkomt onder de bevolking. Economie en sociale verhoudingen vloeien altijd samen in een sociaal-economisch complex. De klassiek-liberale econoom denkt met de vrije markt het beste antwoord te kunnen bieden op de essentiële economische vragen en de sociale problemen die daarbij horen. De socialistische theoreticus doet daarvoor een beroep op de overheid, zolang die maar door de vertegenwoordigers van de werkende klasse wordt beheerst. Een derde zet in op het samenspel van overheid en verschillende groepen in de samenleving dat verder gaat dan een staat die de markt veiligstelt, maar niet zover dat hij die helemaal overneemt. Heel wat standpunten en specifieke benaderingen zijn denkbaar, een hele reeks sociaal-economische modellen en theorieën is al uitgedacht. Daar wordt steeds verder aan geschaafd. Oude inzichten raken uit de mode en nieuwe denkbeelden blijven opduiken. Wat blijft, is dat het daarbij altijd draait om die ene centrale vraag naar de bevrediging van onze materiële noden en wensen. Naast de economen, de theoretici, zijn er de doeners, zij die economie bedrijven. Die economische spelers houden zich niet zozeer met de theoretische oplossing van dat probleem bezig, zelfs vaak niet met het hele probleem zelf. Zij handelen vanuit een persoonlijk of groepsbelang, vanuit een specifieke positie in het economische verkeer.

De economisch nationalist gedraagt zich niet als economische theoriebouwer en evenmin als iemand van de economische praktijk. Zijn hoofdbekommernis is niet de oplossing van het materiële schaarsteprobleem of het nastreven van een economisch doel. Misschien vindt hij dat wel interessant, wordt hij erdoor bewogen, maakt het deel uit van wat hij zegt als ideoloog en doet als beleidsmaker. Daar is het hem echter niet om begonnen, het vormt niet de kern van wat hem voor ogen staat. Het draait bij hem om iets anders. De economisch nationalist is vooral dat laatste, een nationalist. Wat hem drijft is zijn natie, waarvan hij een welbepaald idee heeft. Als hij economische redeneringen opzet of economische doelstellingen najaagt, doet hij dat als aanvulling bij een project dat groter is: dat van zijn natie, die hij eerst en vooral politiek en cultureel invult. Die natie kan van geval tot geval heel verschillend ingekleurd worden. Het kan gaan om een taalgemeenschap, om een op historische, religieuze of nog andere fundamenteën gebaseerd samenhangsgevoel. In elk geval duidt een natie en de ideologie die haar centraal plaatst, het nationalisme, op een verband dat bestaat door en voor zichzelf. Om welke redenen of ten gevolge van welke processen die natie of de doctrine die haar propageert ook tot stand is gekomen, de uiteindelijk tot rijping gebrachte nationale idee valt tot niets anders te reduceren dan tot zichzelf. Het is een geloof dat met argumenten en acties ondersteund kan worden, maar het put daaruit toch niet meer dan extra zuurstof. Het wordt er wel sterker door, maar zijn ontstaan, zijn diepste wortels en zijn finale verantwoording hoeft je daar niet te zoeken. De wil is baas en het intellect slechts zijn werktuig, zo leerde Arthur Schopenhauer, en op een specifieke manier is dat inzicht toepasbaar op degene die bewogen wordt door een politieke wil, zonder dat daarvoor rationele gronden aanwijsbaar zijn,

maar ter ondersteuning waarvan wel allerlei rationele overwegingen in dienst worden genomen.

De instrumentele rol die ook economie speelt voor nationalisme, de essentie van het economisch nationalisme, loopt als een rode draad door dit relaas, dat het fenomeen nader wil verkennen. De wisselwerking tussen mildere vormen van nationaal bewustzijn en economie hoort daarbij, ook waar die haar oorsprong vindt in economische bekommernissen en niet natievorming als doel op zich. Dit boek gaat niet in de eerste plaats over economie en haar geschiedenis, maar om de oorsprong, de historische evolutie en de actualiteit van een *politieke* gedachte: nationalisme of andere nationale reflexen die zich wapenen met economische en sociale argumenten en middelen. De manier waarop deze laatste die eerste evengoed beïnvloeden zal daarom niet buiten beeld blijven.

In het eerste hoofdstuk wordt het verband tussen nationalisme en economie uitgediept en een poging ondernomen om te achterhalen wat oorzaak en gevolg was in dit samenspel. In het tweede hoofdstuk staat de vraag voorop waarop het economisch-nationalistische ideeëngoed precies neerkwam. Het derde hoofdstuk gaat erop door hoe nationalistinnen in het gebruik van economie zover kunnen gaan dat ze economische doelstellingen elke waarde op zich ontzeggen en hoe ze economische drijfveren en handelingen met argwaan benaderen. In het vierde hoofdstuk verschijnt de welvaartsstaat zoals we hem vandaag (nog) kennen als bondgenoot maar ook als mogelijke ondermijner van nationale samenhang. In het laatste hoofdstuk verschuift de focus naar het hart van Europa, naar het Belgische kruispunt daarvan. Veel van wat ter sprake komt in dit boek over economisch nationalisme wordt daar erg concreet en dit politiek-maatschappelijke laboratorium van het continent zegt veel over de wegen die ook voor andere delen daarvan en van de wereld

(kunnen) opengaan. Een afsluitend deel bevat reflecties over die actuele stand van zaken in Europa en de rest van de wereld. De gang van het betoog laat onvermijdelijk het ene hoofdstuk in het andere overlopen en wat in het ene aan bod komt, kan soms weer opduiken in een ander, omdat de verschillende aspecten die verschillende secties willen behandelen nu eenmaal deel uitmaken van een ruimer verhaal dat zich niet altijd laat vangen in een strikte opdeling, die een boek toch niet helemaal kan ontberen. Bovendien kleeft daaraan niet de pretentie dat het een volledig verhaal vertelt. Het zal aan de geschiedenis van morgen, en misschien ook aan lezers van dit verhaal, zijn om dat allemaal nader in te vullen en de volgende hoofdstukken daarvan te schrijven. Hier wordt een kader geschetst, rijzen vragen, volgen daarop suggesties voor antwoorden en wie weet ontstaat uit dat alles de zin en inspiratie bij anderen om het terrein, met zijn vele uithoeken, verder te verkennen of er eens net iets anders naar te kijken.

HOOFDSTUK 1

Nationalisme en economie: de kip en het ei

'Le nationalisme, c'est la guerre!' Met de gedragenheid van een uittredende president van Frankrijk, een ambt dat altijd iets van een Roi Soleil-allure heeft behouden, liet François Mitterrand die woorden op 17 januari 1995 in het Europees Parlement weerklinken. Dat nationalisme in staat is oorlogen te ontketenen, kon hij weten, die de Tweede Wereldoorlog eerst als ambtenaar van het met nazi-Duitsland collaborende Vichyregime en dan als bekeerde verzetsstrijder beleefd had. Hij had ook de jaren 1930 meegemaakt en toen geflirt met extreemrechts dat de Franse natie een nieuw elan wilde geven en haar zuiver probeerde te houden van vreemde invloeden. Zijn aan de Europese verkozenen in Straatsburg gerichte woorden vonden niet alleen bij hen een goede ontvangst. In het parlement was het met zo'n discours natuurlijk voor eigen parochie preken, want de hele bestaansreden van dat instituut en van de Europese Unie was gebouwd op het overstijgen van het nationalisme. De *founding fathers* van dat politieke project waren ermee begonnen op de puinhopen van een oorlog die gevoerd was tussen elkaar bekampende staten en volkeren. Maar Mitterrands uitspraak sloeg in die tijd evengoed aan bij een breed publiek van zelfverklaarde weldenkenden. De politieke correctheid die elk nationaal bewustzijn verdacht maakte, zeker als het van Europese bodem kwam, vierde nog hoogtij. Niet alleen de twee wereldoorlogen, maar ook de slachtingen en etnische zuiveringen die in het uiteenspattende Joegoslavië aan de gang waren,

bevestigden de kwalijke reputatie van elke vorm van nationalisme zonder meer.

Er was niet eens het afkalven van de op mei 1968 voortvetterende politieke code voor nodig om toen al, met een enigszins koele blik, te zien dat een of andere vorm van natiebewustzijn, of het die naam nu mag hebben of niet, onontkoombaar is. De republiek der mensheid, de grote wereldgemeenschap, bestaat niet, nog daargelaten of ze sowieso denkbaar is. Mensen hebben zich altijd op een welbepaalde plek in de wereld met een welbepaalde groep van andere daar levende mensen verbonden tot iets wat een tamelijk intense mate van georganiseerd samenleven is geworden. De natievorming in Europa, en ook elders, was een proces van klein naar groot, waarbij lokale en regionale entiteiten vergroeid of met harde schokken aaneengesmeed zijn tot grotere georganiseerde gebieden. Dat proces mondde in de achttiende en negentiende eeuw uit in de natiestaat, met van geval tot geval verschillende gradaties van centralisatie. In de loop van die evolutie heeft in al die steden, graafschappen, hertogdommen, koninkrijken, telkens voor periodes van wisselende duur, een mate van consensus bestaan over wetten, regels, gebruiken en opvattingen. Het verschuiven en botsen van de opvattingen daarover en van de belangen die ermee gemoeid waren binnen en tussen die politiek georganiseerde territoria is net wat geschiedenis heeft opgeleverd. Conflict is daarvan de kern. De afwisseling van consensus en conflict ging over de regeling van het publieke domein, de *polis* en hoe die zich verhoudt tot het persoonlijke domein van de leden daarvan en tot dat van andere politieke entiteiten. Waarover hebben we het hier anders dan over *naties*?

Natie komt van het Latijnse *natio*, dat op zijn beurt afgeleid is van het werkwoord *nasci*, 'geboren worden'. Maar een natie omvat veel meer dan alleen hen die in die politieke

gemeenschap geboren zijn. Verschillende natieopvattingen hebben verschillende voorwaarden aan dat lidmaatschap gesteld, maar ze hebben allemaal gemeen dat de leden zich zo vereenzelvigen met dat grotere geheel alsof hun wieg er heeft gestaan. Het gaat met andere woorden om een heel intense vorm van saamenhorigheid tussen mensen die voor het overige toch vreemden voor elkaar zijn, familiale noch affectieve, en meestal niet eens professionele banden met elkaar onderhouden. De term 'patriottisme', van het Latijnse '*patria*' dat 'vaderland' betekent, geeft eveneens een intense verbondenheid met een politieke entiteit aan door de verwijzing naar een bloedband die niet meer letterlijk moet worden genomen. Al heeft patriottisme een wat zachtere, minder agressieve betekenis gekregen dan nationalisme. Dat hoe dan ook aan zo'n gevoel van bij elkaar te horen over honderden of zelfs duizenden kilometers heen kennelijk een grote behoefte bestaat, bewijst het simpele feit dat decennia van antinationalistische vertogen het niet hebben kunnen uitbannen. Niet alleen het nationale bewustzijn, maar ook het nationalisme straalt van vitaliteit.

De Franse filosoof Alain Finkielkraut zette zich nog te midden van het geweld op de Balkan in de jaren 1990 af tegen de 'rodekruismentaliteit' van een bepaald soort humanitaristen. Die zagen aan alle kanten van het strijdtoneel slechts slachtoffers. Voor Finkielkraut ging het over meer dan dat. Hij verdedigde het recht van degenen die een eigen 'heimat' bevochten. Daarbij gaf hij het voorbeeld van Hans Meyer, die als Joodse Oostenrijker in de jaren 1930 werd uitgesloten als buitenstaander in wat hijzelf als zijn heimat beschouwde. Oostenrijk ging in die jaren net als Duitsland de weg op van extreemrechts hypernationalisme en antisemitisme en werd in 1938 bij nazi-Duitsland aangehecht. Jean Améry, zoals hij daarna ging heten, zwoer ondanks zijn uitsluiting in naam

van een welbepaald soort nationalisme zijn persoonlijke heimatgevoel niet af. Hij betreurde net dat hij zijn thuis was kwijtgeraakt en drukte op het belang van een eigen plek in de wereld. Finkielkraut wijst daarmee op een foute conclusie die vaak getrokken wordt uit de golf van radicaal nationalisme die uiteindelijk tot de Tweede Wereldoorlog en zijn gruwelen heeft geleid. De natiegevoelens van individuele burgers zijn toen evengoed met de voeten getreden als het zelfstandige bestaan van hele landen. De veroordeling van het agressieve nationalisme van toen kan daarom niet betekenen dat elk gevoel van nationaal besef ongewenst is. Het agressieve nationalisme was net zo kwalijk omdat het andere naties en leden van de eigen natie, die er zich toch voelden bijhoren, heeft geschonden. Finkielkraut ziet in holle abstracties als 'de wereld mijn dorp' dan ook geen alternatief. Internet geeft een vals gevoel van verbondenheid omdat het geen recht doet aan de onuitsprekelijke en onvergelykbare sfeer van een eigen omgeving die net even anders is dan een andere. Net dat maakt het reizen tussen culturen boeiend. Culturen die allemaal gelijk zijn, hebben niet veel aan een ontmoeting. Op een heel on-Franse manier eist Finkielkraut daarom een recht van bestaan op voor kleine culturen.

Zelfs supranationale ontwikkelingen, zoals het Europese eenmakingsproces, maken het begrip natie niet betekenisloos. Als die Europese Unie een hechter politiek geheel wordt, gaat zij op haar beurt immers de kern van een natie vertonen, een van continentale omvang. Het is slechts een kwestie van gedaanteverandering en volumevergroting. Van het verdwijnen van de natie met bijbehorend natiebewustzijn is geen sprake. De ijver waarmee een grondwet voor de Europese Unie werd neergepend en de discussie die eindigde in een afwijzing vormen een veelbetekenend onderdeel van die poging tot natievorming door de voorstanders

van de 'Verenigde Staten van Europa', waarvan de afloop overigens nog verre van zeker is. Het alternatief hoeft nog geen terugkeer naar de afzonderlijke natiestaten van de Oude Wereld te zijn, maar kan evengoed neerkomen op de huidige supranationale non-natie, een politieke unie die daarvoor niet in zoveel woorden mag doorgaan en waarvan de democratische legitimiteit ernstige vragen oproept. Ze grijpt niettemin al gevoelig in in het leven van al wie in een van de daarbij horende staten woont en die impact wordt er niet kleiner op. Als het project van een Europese supernatie lukt, zou het daarmee kunnen gaan als met andere gevallen van natievorming: eerst zorgt het gemanipuleer van een voorhoede en evengoed een reeks van al of niet voorziene gebeurtenissen en hun effecten voor een politiek feit. Op dat gegeven ent zich dan later een gevoel van 'erbij horen' bij de mensen die hun leven in dat staatkundige verband moeten leiden. Ze ruilen daarbij hun oude sentimenten, die hoorden bij een vergane vorm van nationale organisatie, in voor nieuwe. De oude sentimenten en herinneringen hoeven niet eens te verdwijnen, ze zijn in staat rustig (of zelfs onrustig) voort te leven onder het nieuwe regime, in harmonie of conflict daarmee.

Het belangrijke historische proces van hertekening van de politieke en nationale structuren dat op het Europese continent sinds decennia aan de gang is, houdt de meerderheid van de burgers in Europa niet dagelijks bezig. De Europese Unie is in het doorsneebewustzijn altijd erg ver weg geweest. Dat is niet noodzakelijk zo heel anders geweest bij eerdere processen van natievorming. Op het ogenblik echter waarop deze woorden geschreven worden, en allicht ook nog als ze worden gelezen, heeft het Europese politieke bedrijf aanzienlijk aan betekenis gewonnen voor degenen die voorheen niet zo gefocust waren op wat er in de Europese

wijken van Brussel en Straatsburg omging. ‘Europa’ staat immers hoe langer hoe meer gelijk aan het geld dat we met zijn allen in onze portefeuille met ons meedragen of dat we opbergen op onze bankrekeningen, spaardepota’s of in beleggingsportfolio’s. We worden ons daarbij weer sterker bewust van het allesbehalve relatieve onderscheid tussen de ‘anderen’ en ‘wij’. Zodra de Griekse overheidsfinanciën en economie sinds 2010 zwaar weer begonnen door te maken, onder andere als gevolg van de twee jaar eerder uitgebroken financiële wereldcrisis, gaat het weer om de huishouding van een andere natie, een ander politiek verband met andere manieren van denken en omgaan met economie en financiën. Voor die ‘anderen’ moeten ‘wij’ opdraaien en de discussie gaat erom of en in hoeverre ‘wij’ bereid zijn die materiële solidariteit met de Grieken, en ook met de Italianen, de Spanjaarden en andere ‘anderen’ op te brengen. Het soort transferdebat dat in een cultureel gespleten land als België al voor een verdere scheiding van de geesten aan weerszijden van de interne cultuurgrens zorgt, wordt stilaan uitvergroot tot de proporties van zowat een heel werelddeel. Het is een *testcase* van belang voor wat ‘nationaal bewustzijn’ daar echt inhoudt en of het zich zal blijven beperken tot de bestaande natiestaten dan wel zal doorgroeien naar de schaal van de Europese Unie. Economie en financiën laten het uur van de waarheid luiden in wat begon als een reuzensupermarkt. Ze zullen ook mee bepalen of die supermarkt ooit een natie kan worden.

Een even geladen en aan nationale gevoelens appellerende geldkwestie is verbonden met ‘anderen’ van buiten Europa. Hun migratie daarheen houdt aan en verliest niets van de massale omvang die het continent in vorige eeuwen nooit gezien heeft. Een eigenaardigheid van die hedendaagse immigratie bestaat erin dat de nieuwkomers niet alleen, of

zelfs niet zozeer, worden aangetrokken door een gebied met mogelijkheden tot ontplooiing van ijver en talent. De emigratie van Europeanen naar Amerika in de vorige eeuwen was aangemoedigd door het vooruitzicht ergens een nieuw vrij leven met kansen voor materiële verbetering op te bouwen. Hoewel de Europese Unie heel wat asielzoekers aantrekt, kan het niemand ontgaan dat ze naast de garantie van de burgerrechten een ander aantrekkelijk vooruitzicht te bieden heeft: een tamelijk gul systeem van sociale zekerheid. Ook die financiële transfer zorgt voor beroering in de verschillende landen die ermee te maken krijgen. Het gaat er weer om of de wij-groep wil betalen voor anderen, die niet eens altijd aanstalten maken om er ook echt bij te gaan horen door de taal te leren of zich te conformeren aan hoe een meerderheid van de 'oude' Europeanen is beginnen te denken over gevoelige materie, zoals de plaats van religie in de samenleving of man-vrouwverhoudingen.

Samenhorigheidsgevoel op nationaal niveau en de bereidheid in eenzelfde financieel-economisch circuit te opereren gaan heel nauw samen, zoveel is duidelijk. Wat zegt dat over het nationalisme en over het economisch nationalisme? Om het economisch nationalisme te doorgronden is het nodig de verhouding tussen de economische en de nationalistische dimensie van dat fenomeen correct in beeld te brengen. De definitie van economisch nationalisme als nationalisme met economische middelen toont al aan dat het hier gaat om een oorzakelijk verband: nationalisme doet bepaalde economische ideeën ontstaan en zet aan tot concrete daden. Het is belangrijk die relatie goed voor ogen te houden. Het wijst immers op een wezenlijk verschil in benadering met andere theorieën over het verband tussen nationalisme en economie.

In al wat reeds gezegd en geschreven is over economisch nationalisme valt niet veel coherentie te bespeuren, laat staan dat daarvan een eensluidende definitie voorhanden is. Over één ding bestaat meer eensgezindheid: zowel historici van het nationalisme als hun collega's die zich gebogen hebben over de (sociaal-)economische geschiedenis hebben gewezen op de rol die de industriële fase van het kapitalisme gespeeld heeft bij de ontwikkeling van het nationalisme. Om dat goed te begrijpen, is het onontbeerlijk eerst duidelijk aan te geven wat 'nationalisme' betekent en waarom het in onze moderne tijden thuishoort.

Als een groep mensen zich genoeg met elkaar verbonden voelt om een staatkundig geheel te vormen dat beschikt over volledige soevereiniteit, dan kun je zeggen dat ze een natiestaat nastreven. Een staat is een politieke entiteit waarbij een overheid gezag uitoefent over de mensen die binnen de grenzen daarvan leven en die grenzen naar buiten verdedigt. Maar die staat vormt daarom nog geen natie. Dat het woord 'natie' komt van 'geboren worden' wijst op de etnische oorsprong van dat fenomeen: mensen voelen zich lid van één hechte groep omdat ze daarbinnen ter wereld zijn gekomen. Natuurlijk hebben lang niet alle burgers van staten of gebieden die zich naties noemen daar het daglicht gezien en zelfs nationalist die heel sterk hameren op het belang van een gemeenschappelijke afstamming sluiten niet uit dat er nieuwe leden bij komen of dat fusies van genetisch gefundeerde etnieën kunnen leiden tot nieuwe naties. Maar de etymologische oorsprong van het woord natie wijst er wel op dat het om een langademig, over verscheidene generaties heen gesmeed verbond van mensen moet gaan. Als een vorst, een ander soort leider of een kleine politieke elite een staat op poten zet en daarover macht uitoefent, beschouwen we die nog niet als een natie, precies omdat het gevoel

van samenhang door een meerderheid van de mensen die in die staat leven daarvan een essentieel ingrediënt uitmaakt. Voor 1789, het jaar waarin de Franse Revolutie uitbrak, was de koning van Frankrijk in feite de heer over het land zoals over een heel groot domein en de mensen die daar leefden waren zijn onderdanen. Na 1789, toen met veel geweld en bloedvergieten een (wankele) democratie werd geïnstalleerd, werd de Franse burger, werden de Fransen eigenlijk pas geboren. De president van het huidige Frankrijk is in de eerste plaats de president van de Fransen, zoals de Belgische koning in zijn parlementaire monarchie de koning der Belgen is. Hij spreekt de Belgen dan ook niet aan als 'onderdanen', maar als 'landgenoten'.

De moderne staat, die zich kenmerkt door een mate van centraal bestuur die het mogelijk maakt het land in minstens een aantal opzichten als één geheel te beheren, ontstond in Europa pas rond de vijftiende eeuw. Toen slaagden de vorstenhuizen van Frankrijk, Engeland annex Wales en Spanje er alvast in enige greep op hun gebieden te krijgen. Om dat centrale beheer te kunnen waarmaken, deden ze een beroep op een groeiend aantal hovelingen en ambtenaren. Dat kransje van vorstelijke dienaren ging zich als eerste identificeren met die staat. Ze ontleenden er hun maatschappelijke rol aan. De staat werd hun natie, daarop stelde hun 'identiteit', een cruciale term als het over nationalisme gaat. Die identiteit zegt wie je bent. In de oude Europese samenleving van voor de Franse Revolutie bestond een orde die daarvoor houvast bood. Het was een orde die gebouwd was op het ene christelijke geloof, ook nadat vanaf de zestiende eeuw Europa verscheurd raakte door godsdienstoorlogen. Een andere pijler van die orde vormden de standen. De stand van de clerus, die van de adel en die van de stedelingen stutten het maatschappelijke bouwwerk, dat bekroond werd

door de vorst (de boeren en de paupers in de steden werden niet eens beschouwd als een stand en niet geacht veel in de melk te brokken). Die vorst moest met zijn standen rekening houden én ook met de adel, die vaak grote stukken van het land als autonome heer in handen had. Zo'n leenheer stond officieel als vazal in een ondergeschikte verhouding tot zijn suzerain, de landvorst, maar in de praktijk was hij vaak baas in eigen huis. Dat systeem heette feodaliteit (van het Latijnse *foedus*: verdrag).

Vanaf de vijftiende eeuw begon die orde gebaseerd op feodaliteit, standen en religie te wankelen. In Frankrijk, Engeland en Spanje slaagden de vorstenhuizen er steeds meer in de speelruimte van die autonome adel in hun eigen kleine vorstendommen in te perken, hoewel dat allerm minst zonder slag of stoot verliep en die strijd zich nog eeuwen voort sleepte. Dat was eveneens zo waar de koning minder rekening begon te houden met de rol van de andere standen. Ondertussen stak ook het protestantisme de kop op, dat de eenheid van alle christenen in West- en Centraal-Europa sinds de nadagen van het Romeinse Rijk verbrak. Die verschuivingen leverden tegen de zeventiende eeuw een behoorlijk hertimmerde orde op in de drie grote West-Europese staten, maar telkens op een andere manier. In Frankrijk zat de Bourbondynastie stevig in het zadel. Lodewijk XIV kon na de inspanningen van zijn voorgangers zijn absolute macht verder doordrukken en de reële impact van de adel zo goed als neutraliseren. Het protestantisme werd naar de catacomben verwezen, maar ook de katholieke kerk zag zich onderworpen aan de koninklijke controle. De standen, en met name de stedelijke burgerij, hadden politiek niets meer te vertellen. De natievorming en het idee bij die natie te horen (*'une certaine idée de la France'*, zoals de Gaulle het later noemde) concentreerden zich dus bij de figuur van de

koning. Naarmate zijn beleidsmaatregelen zich lieten voelen in het alledaagse leven van de mensen die op zijn domein woonden, stimuleerde dat een natiegevoel. Het domein van de Franse koning werd hoe langer hoe meer de Franse natie. Die 'nationalisering' voltrok zich niet alleen waar er belastingen geheven werden in naam van de koning, of legers gerekruteerd, of recht gesproken, of manufacturen opgericht (de eerste 'fabrieken' die Lodewijks minister Jean-Baptiste Colbert opzette). Ook de Franse taal werd geijkt. Een uitgelezen groep van schrijvers en geleerden leverde in opdracht of onder impuls van de 'Zonnekoning' geschriften af die nog generaties daarna tot de standaard bleven behoren. Musici, schilders, beeldhouwers en architecten ontwikkelden een stijl die 'Frans' was en zijn meest glorieuze belichaming vond in het paleis van Versailles en het hofleven dat zich daar voltrok, een totaalkunstwerk waarmee de koning zichzelf en zijn natie als een schouwspel opvoerde voor het oog van de wereld.

De Spaanse Habsburgs waren in hun rijk, dat zich uitstrekte tot in Centraal- en Zuid-Amerika en Azië, op een vergelijkbare manier te werk gegaan. Net als in Portugal, dat andere land dat sinds de vijftiende eeuw tot koloniaal imperium was uitgegroeid, heerste de koning er met ijzeren hand over zijn volk en met de ene kerk als bondgenoot. Alleen is hij er niet in geslaagd dat regime in zijn hele rijk op te leggen, zoals de opstand van de Nederlanden tijdens de Tachtigjarige Oorlog (1568-1648) pijnlijk duidelijk maakte. De centralisering van Spanje zelf liep evenmin gesmeerd en zeker vormden de overzeese gebieden geen consistent geheel. In de zeventiende eeuw diende de neergang van zowel het Spaanse als Portugese imperium zich al aan.

Aan de andere kant van het Kanaal, in Engeland, daarentegen verliep het hertekenen van de oude middeleeuwse

orde helemaal anders. Ten tijde van Hendrik VIII en diens dochter Elisabeth I leek het erop dat ook daar het absolutisme zou postvatten. Maar na veel politiek tumult en zelfs burgeroorlog werd er in 1688, een eeuw voor de Franse Revolutie, een regime geïnstalleerd op basis van parlementaire inspraak en gedeeltelijke godsdienstvrijheid. De *dissenters*, degenen die afweken van de anglicaanse staatskerk die Hendrik VIII in 1534 had ingesteld, hadden immers ook de harde kern gevormd van het verzet tegen zowel de invoering van het absolutisme als het herstel van de katholieke kerk. De door democratie en tolerantie gecorrigeerde monarchie werd de politieke vorm van Engeland en later het hele Verenigd Koninkrijk die gedurende fases van geleidelijke aanpassing uitliep in een massademocratie.

Tegenover een *top-down*-model staat dus een *bottom-up*-model van staats- en natieopbouw. Want hoewel ook in Engeland de vorst aanvankelijk een sterke stempel had gedrukt op het politieke regime, waren het leden van de adel en de middenklasse geweest die er de definitieve staatsstructuur aan hadden gegeven. Zij eisten inspraak, rechten en welvaart voor hun geboortegrond, voor het land dat hun was overgedragen door de vorige generaties. Inspraak in het bestuur viel met nog meer recht en reden als typisch Engels te oormerken door te verwijzen naar de Magna Charta van 1215, al was dat slechts een charter geweest dat koning Jan zonder Land aan een handvol baronnen had verleend. Identificatie met een natie en politieke rechten gingen in Engeland in elk geval hand in hand.

In de praktijk had zich op die manier in een van de leidende staten van Europa al voorgedaan wat de Frans-Zwitserse filosoof Jean-Jacques Rousseau de eeuw daarop beschreef in zijn boek *Du contrat social ou principes du droit politique* (in het Nederlands bekend als *Het maatschappelijk*

verdrag). In dat politiek-filosofische traktaat uit 1762 had hij het over bestuur op basis van de wil van de meerderheid van de burgers. Met die doctrine viel ook een natie die van bovenaf was geconstrueerd om te buigen naar een democratie. De Franse revolutionairen beriepen zich immers op Rousseau om hun democratie gestalte te geven. Een natie werd nu een politiek geheel waarin burgers wilden samenleven. Zo bleek nationale identificatie onontbeerlijk voor de democratie, of nog sterker: een democratie *was* een natie. Ten tijde van het absolutisme was er weliswaar al sprake geweest van identificatie van een groeiende groep mensen met de staat waarin ze leefden. Toen die eenmaal de republiek van de Fransen was geworden, was het echter wezenlijk dat de bewoners van Frankrijk zich Fransen en dus republikeinen, republikeinen en dus Fransen voelden. Daarom is nationalisme een in essentie modern verschijnsel, het hoort bij de geschiedenis van de volksstaten die na 1789 de kop opstaken. De tijden die daarop volgden, vallen niet te begrijpen zonder het inzicht dat politiek denken vanaf dan niet zonder het begrip natie kan. Al van in de middeleeuwen deden opvattingen over het eigen volk de ronde die stevast positief afstaken tegen de misprijzende labels die andere volkeren opgekleefd kregen. Maar zowel die populaire vormen van nationale eigendunk als de natieopbouw, die duidelijk van ver voor de negentiende eeuw dateren, laten nog maar een zwak nationalisme en zwakke natiestaten zien in vergelijking met daarna. Die moderne varianten van natiestaten, natiebewustzijn en nationalisme hadden een impact die niet te vergelijken valt met die van daarvoor.

Of die moderne natie nu de Engelse dan wel de Franse weg heeft gevolgd, in beide en andere soortgelijke gevallen gaat het dus om een 'burgerschapsnationalisme' (wat in het Frans bekendstaat als een *nationalisme civique*), een nationa-

lisme voor en door burgers met hun rechten en plichten. Er is vaak sprake van een daaraan tegengesteld type nationalisme, het 'etnische nationalisme'. De Duitse letterkundige Johann Gottfried Herder wordt daarvan zo een beetje als de aartsvader beschouwd. Herder heeft veel tijd en moeite besteed aan het verzamelen en bestuderen van volksliederen en poëzie van verschillende volkeren in Europa. In al zijn enthousiasme meende hij in die oeroude teksten de 'geest' van die volkeren te onderkennen. Die gedachte van de 'volksgeest' (*Volksggeist*) heeft carrière gemaakt in de Europese geschiedenis en niet alleen het Duitse nationalisme tot in de twintigste eeuw getekend. De idee van de volksgeest impliceerde al gauw dat een volk zijn oorsprong vindt in een oeroude kern. Het gaat om een etnische groep die van generatie op generatie de volksgeest doorgeeft. In zo'n groep word je dus geboren, je kunt er niet zomaar gaan bijhoren. Dit nationalisme vormt niet de basis van een natie die bestaat uit burgers die er uit vrije wil voor kiezen om samen te leven.

Hoewel het radicale etnische volksdenken wel degelijk een rol van betekenis heeft gespeeld in de Europese geschiedenis, gaat het toch niet op een 'Duits' nationalisme zonder meer tegen een 'westers' type af te zetten. Ook de Franse, Britse, Belgische, Amerikaanse en andere 'westerse' natieopvattingen bevatten immers heel wat etnicisme. De taal die in die landen gesproken wordt, is de taal die er al eeuwenlang historisch verankerd is en ook andere elementen zoals de vlag, het volkslied, de cultivering van gebruiken en nationale 'karaktertrekken' steunen op etnische gevoelens. Of die etnische gevoelens expliciet erkend worden of niet verandert daaraan niets. En dat geldt evenmin voor de vraag of de historische wortels die daarbij geclaimd worden 'authentiek' of 'uitgevonden' zijn. Omgekeerd toont de geschiedenis van het Duitse nationalisme aan dat het lang niet alleen door

etnische sentimenten werd gevoed. Toen de Franse revolutionairen in 1792 de Rijn overstaken om hun ideeën ook in de praktijk om te zetten op de bodem van wat dan nog het Heilige Roomse Rijk der Duitse Natie was, vonden ze daar heel wat sympathisanten. Pas toen ze zich begonnen te misdragen als bezetters en Napoleon de Duitse gebieden exploiteerde als leveranciers van mensen en materiaal voor zijn imperiale avonturen, kreeg het Duitse nationale gevoel een nieuwe vonk. Reeds de eeuwen daarvoor leefde er onder de Duitstalige bewoners van het rijk iets van een nationaal besef, zoals dat ook bestond bij de inwoners van andere staatkundig en qua taal en cultuur samenhangende streken in Europa. Net als de Engelsen lieten ze zich voorstaan op hun vrijheidsliefde en in beide gevallen werd dat sentiment uiteindelijk uitgespeeld tegen de gehate Lodewijk XIV, die aan het einde van de zeventiende eeuw goed op weg was Europa te controleren. In de negentiende eeuw versmolten ook in Duitsland het idee van inspraak door het volk en burgerrechten aan de ene kant en het natiegevoel aan de andere. Tot op het ogenblik waarop de Pruisische eerste minister Otto von Bismarck met autoriteit en geweld de Duitse eenheidsstaat smeedde, en de inauguratie daarvan in 1871 uitgerekend in het paleis van Versailles liet plaatsvinden, stond de benaming ‘nationalist’ in Duitsland zowat gelijk aan die van ‘democraat’. Zodra de vorst is onthoofd – en dat overkwam in 1793 letterlijk de Franse koning Lodewijk XVI – wordt een staat niet meer simpelweg bijeengehouden door de onderwerping van een massa onderdanen aan het gezag. In een land van burgers is een bindmiddel nodig dat een samenhorighedsgevoel geeft als dat van een familie. Die familie is de natie. Mensen die elkaar nooit gezien hebben en nooit zullen zien, trillen van ontroering en trots bij het horen van hetzelfde volkslied, het wapperen van dezelfde

vlag en koesteren het gevoel eenzelfde collectief politiek lot te delen. Het volk is de natie, de natie is het volk.

Zo belanden we weer bij de bewering dat nationalisme bij uitstek thuishoort in het tijdperk van de moderniteit. En dat wil ook zeggen: de *economische* moderniteit, de industriële revolutie en zijn gevolgen. Een auteur die klassiek geworden werk heeft geleverd over nationalisme, de filosoof Ernest Gellner, beschouwde dat verband als dé sleutel tot begrip van dat fenomeen. Een hoogontwikkelde economie, zo betoogde hij, bestaat immers uit grote en complexe ondernemingen en een even complex netwerk. Die vereisen hoogtechnologische kennis en kunde van hun werknemers. Onontbeerlijk daarbij is één taal; die is nodig als vehikel voor communicatie en instructie. Mensen krijgen die taal aangeleerd in het onderwijs en daar worden hun ook andere competenties meegegeven waarmee ze kunnen functioneren in het systeem. Maar ze leren daar nog meer: trouwe, aanhankelijke burgers worden van het nationale kader waarin dat sociaal-economische complex gesitueerd is. De marxistische historicus Eric Hobsbawm kwam tot dezelfde conclusie. Hij wees erop hoe in de twintigste eeuw staten als Duitsland, Frankrijk, Italië en andere uitgroeiden tot de grootste werkgever voor hun inwoners die enig onderwijs hadden genoten. Want niet alleen de moderne economie, maar ook het overheidsapparaat dat daarmee samenhang, had behoefte aan een leger gevormde werknemers. De taal van het economische systeem en de overheid in elk van die nationale verbanden bepaalde de kansen op de naar verhouding groeiende arbeidsmarkt. Er is hier dus sprake van een politieke 'bovenbouw' die ten dienste staat van een economische 'onderbouw', het materiële fundament van de samenleving. Tegelijk echter geeft het politieke regime wel degelijk ook vorm aan de verhoudingen in het sociale en

economische domein. De bovenbouw beïnvloedt evengoed de onderbouw. Dat besef van een tweerichtingsverkeer verfijnt aanzienlijk wat op het eerste gezicht een marxistische reductie lijkt van alle maatschappelijke en culturele fenomenen tot de economische verhoudingen, tot de vraag wie de productiefactoren en het geld in handen heeft.

Het samenspel tussen overheid en industrieel ondernemerschap was meer dan nodig om de omslag naar een nieuw tijdperk te maken. De koning van Frankrijk mocht zich in de zeventiende eeuw nog zoveel de zon in het centrum van zijn rijk wanen, een geïntegreerd geheel was dat niet. In 1650 had je al gauw twee weken nodig om van Parijs tot in andere grotere steden zoals Toulouse of Lyon te komen. In Engeland was het niet veel beter: van Manchester tot Londen reizen kostte je aan het einde van die eeuw nog een tiental dagen. En hier ging het dan nog om twee van de meest geavanceerde landen van Europa. Verder naar het oosten en zuiden werd het al maar erger. Niet alleen een gebrekkige communicatie hield de verdeeldheid van de staten in vele even kleine als zelfgenoegzame regionale en stedelijke gemeenschappen in stand. Ook hun oude voorrechten en het onvermogen van de centrale overheid om daaraan te raken hield veel interne handelsbarrières in stand. Steden hieven hun eigen tol aan de stadspoorten. Van een hecht nationaal economisch weefsel was op die manier niet bepaald sprake.

Waar de overheid en ook particuliere investeerders wel voor de middelen zorgden, kwamen nieuwe wegen en transportfaciliteiten tot stand die dagreizen gaandeweg reduceerden tot trips van uren. Nieuwe machines brachten grootschalige productie mee die het leven van mensen en het gezicht van de steden en het landschap diepgaand veranderde. De natiestaat maakte zich voor de ondernemers op zijn grondgebied gaandeweg onmisbaar door spoorwe-

gen, kanalen en wegen net als andere grootschalige infrastructuur aan te leggen, spoorwegmaatschappijen en rederijen te ondersteunen of zelf uit te baten, post-, telegraaf- en telefoondiensten te organiseren. Het ging daarbij vaak om diensten die weliswaar onontbeerlijk waren voor de economie in haar geheel, maar meestal te duur of te riskant voor een enkele of zelfs een groep ondernemers en andere gebruikers afzonderlijk. Hetzelfde gold natuurlijk voor de opleiding van geschikte arbeidskrachten via een groeiend net aan scholen en opleidingsinstellingen en het toezicht op hun gezondheid, veiligheid en zelfs 'moraliteit'. Technologie en industrie in de negentiende eeuw smeedden regio's en steden aan elkaar; de staat voorzag in de middelen en diensten die de nieuwe economie nodig had om te ontluiken. Het ene veronderstelde het andere. De nationale eenheid werd niet alleen meer verkondigd in wetteksten of bezongen aan het hof. Ze werd meer dan voorheen realiteit doordat territoria transformeerden in controleerbare economische netwerken en markten. Industrialisering en de uitbreiding van handel en communicatie aan de ene kant en de natiestaat, met het daarvoor onontbeerlijke nationale bewustzijn, aan de andere veronderstelden elkaar. Het maakte het gemakkelijker als de financiële machten een extra handje hielpen. Zo voorzag het machtige bankiershuis Rothschild niet alleen het jonge België van 1830, maar ook de Italiaanse staat, die in de jaren 1860 stilaan realiteit werd, van de broodnodige middelen. De Duits-Joodse bankier Gershon von Bleichröder deed hetzelfde voor Bismarck toen die vanuit Pruisen de Duitse staat in elkaar timmerde. Op die manier lagen bankiers mee aan de basis van het ontstaan zelf van nieuwe natiestaten. Tot vandaag blijven politieke overheden beter goede vrienden met de geldmagnaten.

De industriële revolutie op het Europese continent zou echter ondenkbaar geweest zijn zonder de export van *knowhow* en materiaal door de pionier op dit gebied, Engeland, naar het vasteland en later andere delen van de wereld. Aan het begin van de negentiende eeuw begonnen fabrieken in Frankrijk, België en enkele streken in Duitsland en zelfs Rusland eigen machines voor industriële productie voort te brengen dankzij het voorbeeld en de assistentie van de Engelse voorlopers. Grensoverschrijdende handel en uitwisseling van ideeën was cruciaal voor de nieuwe economische era. Het internationale financiële systeem werkte als een reeks communicerende vaten, waarbij het surplus van vooroplopende landen zoals Engeland en later andere industriestaaten werd geïnvesteerd in landen met een tekort aan kapitaal. De productie die ze dankzij die geldstroom konden opzetten, diende om de beleggingen terug te betalen, maar bracht tegelijk nieuwe welvaart ter plekke en dus nieuwe vraag naar goederen en diensten uit binnen- én buitenland mee. Natievorming en internationale economische uitwisseling stonden niet op gespannen voet met elkaar. Graaf Camillo Benso di Cavour, die omstreeks 1860 de Italiaanse eenheidsstaat tot stand bracht, stond vierkant achter vrijhandel die zijn land in het internationale economische netwerk inschakelde. En hij was niet de enige die zo redeneerde. Dit liberale model van over de landsgrenzen heen fluctuerend geld, materiaal en mensen werd rond het midden van de negentiende eeuw dominant in de geesten en de feiten. En zelfs toen het al minder dan een halve eeuw later begon af te kalven, duurde het tot na de Eerste Wereldoorlog alvorens economische theoretici, doeners en beleidsmakers het met een goed geweten durfden af te vallen. De eerste schok die hen daartoe bewoog was de wereldbrand van 1914-1918, de tweede die van de Grote Depressie in de jaren 1930.

De cruciale internationale dimensie van deze liberale economische orde botste niet met het bestaan en de geldingsdrang van de natiestaat om de eenvoudige reden dat geen van beide elementen zonder het andere kon. De overheidsinvesteringen in communicatie en infrastructuur brachten de producenten, handelaars en cliënten van het ene land een heel eind dichterbij die in andere landen. De staat vergrootte zo zijn betekenis niet alleen in de geldbeurzen, maar ook in de hoofden en de harten van zijn burgers. Die nationale gevoelens had de nationale overheid op haar beurt nodig om mensen aan een politiek-economisch systeem te verbinden dat evengoed interne als externe dimensies vertoonde. Tenslotte bouwden de naties, ondanks al hun onderlinge competitie en zelfs vijandigheid, samen aan één economische constructie die niet bestaan zou hebben als ze niet elk hun bijdrage leverden door net hun nationale rol te spelen. Ze deden zelfs meer dan dat, en wel door handelsverdragen met elkaar af te sluiten die steeds vaker de clausule van de meest begunstigde natie gingen bevatten. Die clausule hield in dat de ene natie aan de andere steeds minstens dezelfde tarieven zou toekennen voor import als de meest gunstige die ze hanteerde ten aanzien van om het even welke andere natie. Dat werkte als een cascade van wederzijdse marktopeningen. Andere afspraken, of die nu gingen over monetaire unies, postdiensten of de bestrijding van besmettelijke ziekten, bleven evenmin uit. Je kon voor 1914 zelfs reizen zonder paspoort. En toch: die staat viel ook in te zetten voor de afscherming van een of andere tak van de economie, of zelfs voor het verslaan van buitenlandse concurrenten en het veroveren van nieuw exploitatiegebied. De januskop die de natiestaat in dit grote continentale en mondiale spel vertoonde, zal ons verderop in dit boek nog bezighouden.

Het bleef echter niet bij nationaal besef en zelfs nationalisme onder de vlag van een staat. Het 'officiële' nationalisme van die laatste lokte reactie uit van een dissidente soort nationalisme. Ook dat vond zijn oorsprong in de economische situatie, zoals vooral Gellner sterk heeft benadrukt. Industrie vestigt zich immers niet in alle delen van het land of niet overal in even grote mate. Dat dwingt de bewoners van een niet of weinig geïndustrialiseerde regio om te verhuizen naar een streek waar er wel een baan in de fabriek of een ander bedrijf of dienst te vinden is. Als die migrant uit een gebied komt waar een andere taal wordt gesproken dan degene van de regio waar hij terechtkomt, zal hij die voor hem vreemde taal moeten leren. Dat kan goed gaan en dan zal hij of toch zeker de volgende generatie samen met vele andere immigranten opgaan in de rest van de daar levende bevolking. Toch kan het ook anders lopen. Wat als de herinnering aan het gebied van herkomst blijft en die herinnering verankerd raakt in een volksbeweging met een eigen cultureel erfgoed, verhalen en symbolen? Bij de verhalen die zo'n volksbeweging koestert, horen wel eens vaker degene die over het lijden van de eerste gemigreerde generaties gaan. Dergelijke groepen onderhouden contact met taalgenoten elders, onder meer in het 'thuisland' van oorsprong. Daar liggen kansen voor het grijpen voor intellectuelen die regionaal nationalisme gaan uitdrukken in een relaas van achterstelling van de 'eigen groep' en in concrete eisen. Ze kunnen voor zichzelf een territoriaal domein afbakenen waar zij als leden van een 'volkseigen' intelligentsia een monopoliepositie verwerven, zeker ook als het op jobs aankomt. Met in het achterhoofd de emigratie om economische redenen en het verlies van de eigen taal als prijs daarvoor, wordt de opbouw van een eigen geïndustrialiseerde economie een doelstelling die de emigratie van werkkrachten overbodig maakt.

Het verzet van pre-industriële culturen kan de evolutie van het dominante politieke en economische systeem dat gestalte geeft aan het industriële tijdperk dus grondig beïnvloeden. Daarbij imiteert het minderheidsnationalisme voor een deel de dominante groep: op het territorium van de subnatie wordt net zoals in de eenheidsstaat een nationale eenmaking nagestreefd, via één taal en één cultureel bewustzijn. Niet alleen taal is in staat een centrale rol te spelen bij de vorming van nationaal bewustzijn. Die rol is ook weggelegd voor religie, zoals de desintegratie van voormalig Joegoslavië bewijst, ideologische profilering, zoals ook uit de Vlaams-Waalse verhoudingen blijkt, of een apart verleden, de reden waarom de Tsjechen en Slowaken het uiteindelijk niet meer met elkaar konden vinden.

Die economisch bepaalde verhoudingen tussen verschillende culturen in eenzelfde land worden ook wel treffend getypeerd met het concept 'intern kolonialisme'. Groepen die met hun eigen taal en cultuur een minderheid vormen binnen een grotere staat, voelen hun positie aan als die van een kolonie binnen die staat. Als de leden van die groep ook nog eens grotendeels in eenzelfde gebied leven, versterkt dat niet alleen hun identiteit, maar ook de economische betekenis daarvan. Een regio met steenkool in de grond wordt immers al snel de leverancier voor grondstoffen naar andere regio's en de bewoners van die steenkoolstreek worden de mijnwerkers van het land. Wales was zo'n streek en de Welsh taal en cultuur zijn in de ogen van zowel de Welshmen zelf als in die van de Engelse financiers en industriëlen sterk geassocieerd geraakt met die economische rol. Bij die rol hoort ook een plaats in de sociale orde en die is niet altijd even voordelig. Regio's in de periferie, zoals Wales, Ierland en deels ook Schotland in het Verenigd Koninkrijk of Vlaanderen in het negentiende-eeuwse België worden politiek en/

of economisch en/of cultureel geleid vanuit het centrum. Londen was dat centrum in Groot-Brittannië en Brussel dat van België. Daar zwaait een andere nationale groep dan de gene die overwegend de perifere delen bevolkt de scepter. Al van in de negentiende eeuw was de term 'interne kolonisatie' in omloop om de situatie van de Russische boeren, in Zuid-Italië en Latijns-Amerika te typeren. Hij wordt ook toegepast op de situatie van de Palestijnen in de door Israël bezette gebieden en de verhoudingen in nog andere streken.

De impact van de geïndustrialiseerde moderne economie op nationale verhoudingen binnen eenzelfde land betekent niet dat het om een louter kapitalistisch fenomeen gaat. De industriële revolutie en de uitbreiding van de handel en diensten speelden zich wel af tijdens een nieuwe fase van het kapitalisme. Heel wat kenmerken daarvan werden echter overgenomen door de communistische regimes die zich eerst in 1917 in Rusland en na de Tweede Wereldoorlog in heel Oost- en een deel van Centraal-Europa hebben gevestigd. Perifere staten in het Sovjetrijk viel een behandeling te beurt die goed vergelijkbaar is met die in andere regimes. De marxistische historicus Immanuel Wallerstein, die met zijn centrum-periferiemodel niet minder dan de verhoudingen in het hele economische 'wereldsysteem' wil beschrijven, mag dan wel beweren dat dit systeem per definitie kapitalistisch is en wordt geleid door het westerse centrum dat de andere landen als een periferie aan zich dienstbaar maakt. Toch geeft de geschiedenis hem ongelijk. In het systeem van staten, die verantwoordelijk zijn voor de vrijwaring van particuliere economische belangen, dat hij beschrijft en waarbij hij de rol van het nationalisme cruciaal noemt voor het behoud van dit statensysteem, kun je ook het gedrag van de voormalige en ook nog bestaande communistische regimes inpassen. Of wat is China anders in Afrika aan het

doen dan de controle over cruciale grondstoffen overnemen ten behoeve van zijn eigen industrie? Overigens is in de groots opgezette systeemtheorie van Wallerstein ook wel plaats voor systeemondermijnende identitaire formaties, met andere woorden: nationale bewegingen in de periferie die hun ondergeschikte rol niet pikken. Ook links kan aan dat even oude als essentiële fenomeen in de centrum-periferieverhouding niet voorbij en sympathiseert er zelfs vaak mee.

Er rijst een cruciale vraag bij het systeem van de communicerende vaten tijdens de tweede helft van de negentiende en de twintigste eeuw dat hiervoor beschreven is, en dat er dus op neerkomt dat de overschotten van het ene land via investeringen of aankopen naar een land met tekorten worden overgeheveld. Die vraag luidt of dat systeem neerkomt op een kolonisatie van minder ontwikkelde landen door geavanceerde landen of veeleer op een kans voor de eerste geboden door de laatste. Er zijn succesverhalen bekend van aanvankelijk economisch zwak presterende landen, zoals de Scandinavische, die met vreemd kapitaal grote welvaart hebben kunnen opbouwen dankzij hun internationaal georiënteerde economie. Het kan natuurlijk ook anders uitdraaien. De verschillen tussen centrum en periferie kunnen groot zijn, soms onoverbrugbaar groot, en dat niet het minst binnen eenzelfde land. Aan de vooravond van de Eerste Wereldoorlog was in de Oostenrijks-Hongaarse veelvolkerenstaat van de Habsburgs het inkomen van inwoners van het Weens-Alpijnse centrum ruim 2,5 keer groter dan dat van perifere gebieden zoals Slovenië, Dalmatië, de Boekovina en het grootste deel van de Hongaarse helft van het rijk. Verschillen in geletterdheid waren niet minder spectaculair. Ook onafhankelijke Balkanlanden wisten zichzelf omstreks die tijd economisch niet op te tillen en gaven toch wel sterk de indruk inderdaad niet veel meer dan een kolo-